TRAFIKVERKET

Kulturarvsanalys

Ostlänken delen Sillekrog-Stavsjö
Nyköpings kommun, Södermanlands län
2017-10-20

Järnvägsplan Sillekrog-Sjösa TRV 2014/72086, Järnvägsplan Sjösa-Skavsta TRV 2014/72085, Järnvägsplan Skavsta-Stavsjö TRV 2014/72084

Trafikverket
Postadress: 781 89 Borlänge
E-post: trafikverket@trafikverket.se
Telefon: 0771-921 921

Dokumenttitel: Ostlänken delen Sillekrog-Stavsjö.
Kulturarvsanalys

Författare: utredningen är utförd av Nyréns Arkitektkontor med
underlag från KMV Forum.
Arbetsgrupp Nyréns Arkitektkontor:
Mattias Eklund, Maria Engström, Nico van Gelderen,
Urban Nilsson (ansvarig) och Marcus Ängeby
Arbetsgrupp KMV Forum:
Helena Fennö och Samuel Björklund

Dokumentdatum: 2017-10-20
Dokumenttyp: underlag till järnvägsplan delsträcka 31, 32, 33
Dokument ID: OLP3-04-025-30-0_0-0051

Orienteringskarta
Orienteringskarta för Ostlänken, delsträcka förbi Nyköping, mellan Sillekrog och Stavsjö. Den geografiska avgränsningen för kulturarvsanalysen är styrd av Ostlänkens korridor inom vilken den framtida järnvägsanläggningen ska anläggas. På kartan är korridoren markerad med en röd konturlinje.

Kulturarvsanalysen omfattar däremot inte områdena i anslutning till den röda heldragna linjen inom och väster om Nyköpings tätort.

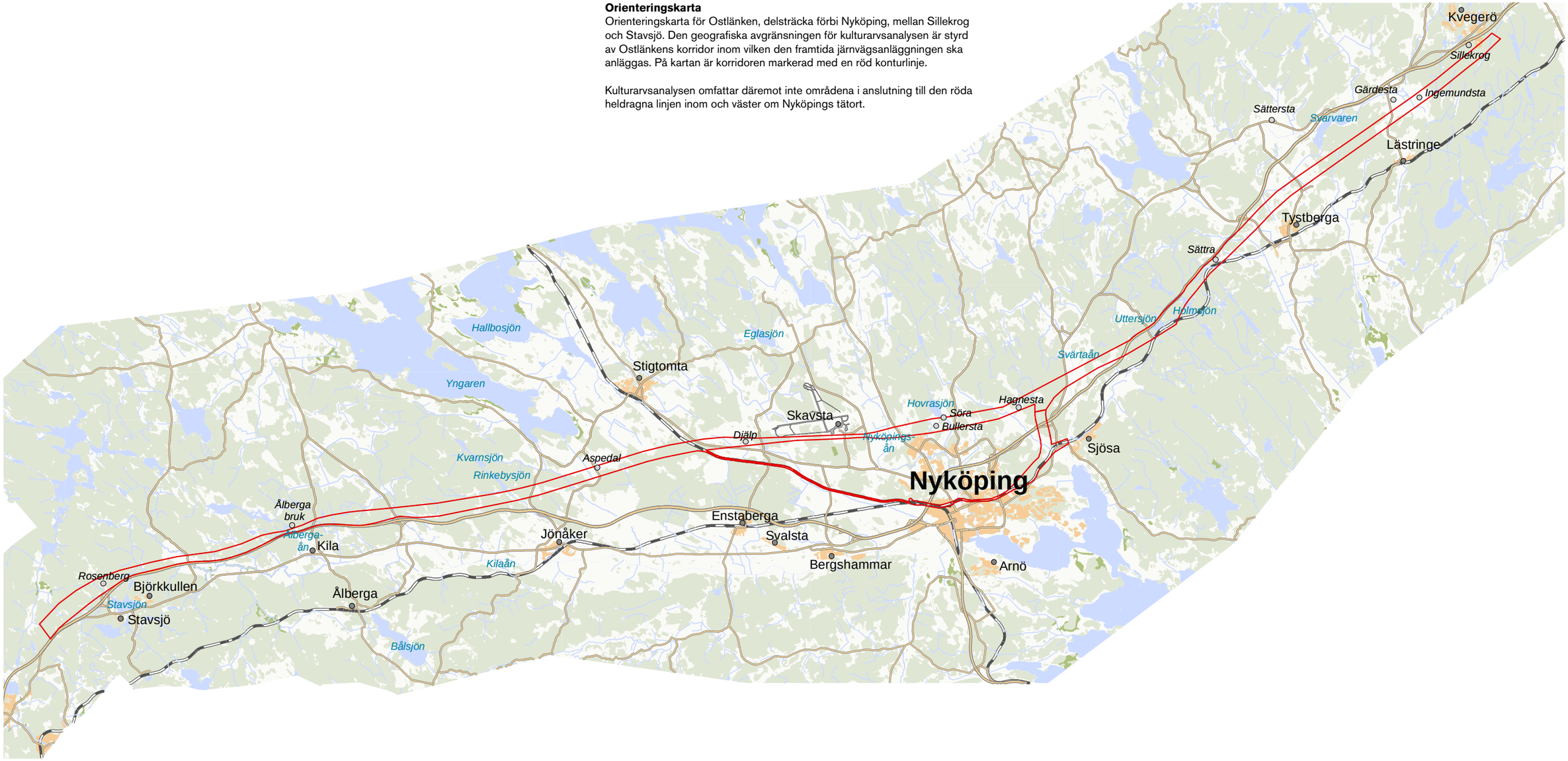

N

0 3 6 9 12 15 km

Innehåll

1 Inledning 6

2 Sammanfattning 7

3 Landskaps- och kulturmiljökaraktärer

3.1 Landskapets och bebyggelsens förhistoria 8

- Äldre stenålder
- Yngre stenålder
- Bronsålder
- Järnålder
- Medeltid

3.2 Det sörmländska kulturlandskapet 12

- Kulturlandskapets förändring över tid
- Kulturlandskapets produktion
- Kulturlandskapets bebyggelse

3.3 Byar, ensamgårdar och torp 15

- Före och efter skiftesreformerna
- Många byar och gårdar

3.4 Herrgårdslandskap 16

- Jordens ägande och förvaltning
- Herrgårdsmiljön – bebyggelse, åker, äng och utmark
- Fyra herrgårdar

3.5 Bruksmiljöer 17

- Bergs- och järnbruk
- Bruken – Stavsjö, Ålberga och Svärta

3.6 Infrastruktur 18

- Ostlänken – en väg bland flera
- Vägar till sjöss och på land
- Flera generationer väg och järnväg

3.7 Vatten 18

- Från vattenväg till uppodlad dalgång
- Landsskapsstruktur – sjö-dalgång-havsfjärd

Förklaring till kap. 4 på nästa sida

Redogörelse för fornlämningar inom korridoren

Fördjupningsområde nivå A

Fördjupningsområde nivå B

4 Kulturmiljöområden med fördjupningar

4.0 Kulturhistorisk värdering och indelning 21

4.1 Lästringebygden 22

4.1.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.1.2 Gärdesta och Ingemundsta
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.2 Tystbergabygden 34

4.2.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.2.2 Norra Tystberga
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.3 Svärta skog 46

4.3.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.4 Svärtaåns dalgång 48

4.4.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.4.2 Svärtaåns dalgång – Säby och Gillinge
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.4.3 Sjösa
- Historik
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

4.5 Helgona 64

4.5.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.5.2 Hagnesta och Svansta
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.5.3 Hovra och Bullersta
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.6 Nyköpingsåns dalgång 86

4.6.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.6.2 Nyköpingsåns dalgång
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

4.7 Malmarna 98

4.7.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.7.2 Fjällskär
- Historik
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

4.8 Kila och Stavsjö 106

4.8.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.8.2 Ålberga bruk
- Historik
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

4.8.3 Herrbråten
- Historik
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

4.8.4 Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö
- Historik
- Jämförande kartanalys
- Värdebärande kulturhistoriska karaktärer
- Kulturhistorisk värdering

5 Källhänvisning 125

6 Bilagor 126

6.1 Kartunderlag arkeologi

1 Inledning

Syfte

Denna kulturarvsanalys syftar till att bilda underlag för lokalisering av en spårlinje inom ramen för aktuella järnvägsplaner för delen Sillekrog – Stavsjö för höghastighetsjärnväg Ostlänken inklusive bibanan till Nyköping inom förordnad järnvägskorridor. I kulturarvsanalysen identifieras och värderas bärande kulturhistoriskt värdefulla karaktärsdrag i syfte att göra ett så väl underbyggt val av spårlinje som möjligt.

Avgränsning

Avgränsningen för analyserna kring kulturmiljö är styrd av Ostlänkens korridor som markerad med röd konturlinje på orienteringskartan på sidan 3. Fornlämningar har undersökts och värderats inom korridoren. Fördjupade analyser har gjorts av de kulturmiljöer av särskilt högt värde som genomkorsas av Ostlänkens korridor. Dessa kulturmiljöer presenteras som totalt elva sammanhängande fördjupningsområden vars ytor även sträcker sig utanför korridoren.

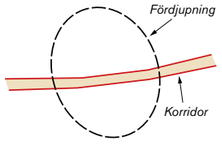

Det landskap, som genomkorsas av korridoren, har delats in i åtta större kulturmiljöområden ur vilka i totalt elva fördjupningsområden har valts ut (se även sida 20). Fördjupningsområdena består av sammanhängande kulturmiljöer vars höga värde och komplexitet kräver en djupare analys. Sju av fördjupningsområdena hanteras särskilt utförligt i fördjupningsnivå A. Övriga fyra hanteras mer översiktligt i fördjupningsnivå B.

Arbetet med kulturarvsanalyserna har genomförts av en grupp bestående av byggnadsantikvarier, landskapsarkitekter och arkeologer.

Metod

I analysen av kulturlandskapet är det kulturhistoriska värdebegreppet centralt, både dokumentvärde och upplevelsevärde med dess underkategorier. Härigenom kan vi i analysen ta ett helhetsgrepp som omfattar alla aspekter på kulturlandskapet. Analysen går ner på detaljnivå och ger ny fördjupad kunskap t.ex. om relationerna mellan olika landskapstyper och deras förändring över tid.

Vi studerar kulturlandskapet utifrån två olika perspektiv som ger olika bilder – rumsligt och historiskt. Å ena sidan har den fysiska kulturmiljö som analyseras ett rikt innehåll – t.ex. åker, betesmark, bebyggelse – som ryms i ett fysiskt landskapsrum med en ”botten” eller jordbruksmark och ”väggar” i form av avgränsande skogsbryn. Å andra sidan analyseras den historiska process som landskapet genomgått vilket ger en bild av dess föränderlighet över tid. När de olika bilderna läggs samman framträder en samlad och fördjupad bild som gör det möjligt att värdera landskapets kulturhistoriska värde.

Analyserna har genomförts genom studier i fält, genom arkivstudier, jämförelser av historiska kartor och litteraturstudier. I analysskedet har slutsatser dragits gemensamt inom arbetsgruppen: avseende historiska sammanhang, skeenden och kulturhistorisk värdering.

Fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar

Fornlämningsmiljöerna behandlas i separata avsnitt i kulturarvsanalysen. I kapitel 3.1 Landskapets och bebyggelsens förhistoria, beskrivs det förhistoriska landskapet i text och på kartor utifrån ett övergripande, sörmländskt perspektiv. I kapitel 4 beskrivs de skyddade fornlämningarna och de övriga kulturhistoriska lämningar som finns inom järnvägskorridoren. För varje kulturmiljöområde finns även en värdering av fornlämningsmiljöerna som redovisas med markeringar för klass 1-3.

Underlag

Det underlag som har använts vid urvalet av fördjupningsområden, kulturhistorisk värdering och historisk framställning kommenteras i det följande.

Underlag vid urval av fördjupningsområden

Ett antal underlag har varit styrande då de sju fördjupningsområdena valts ut (se *4. Kulturmiljöområden med fördjupningar).*

Ett antal kulturhistoriskt värdefulla miljöer identifierades i *Sörmlandsbygden 1988:1* och *2, Södermanlands hembygdsförbund.* I *Regionalt kulturmiljöprogram 2013* anger Länsstyrelsen i Södermanlands län att underlaget fortfarande fungerar som länets kulturminnesprogram. Även Nyköpings kommun gav ut en beskrivning av kulturhistoriskt värdefulla miljöer 1988. Södermanlands museum gjorde arbetet på uppdrag av Nyköpings kommun. *Bygd och miljö, del 1. En beskrivning av värdefulla kulturhistoriska miljöer i Nyköpings kommun. Rapport 1988-2. Stadsbyggnadskontoret, Nyköpings kommun.*

Inför valet av spårlinjekorridor togs en gedigen kulturmiljöanalys fram genom Riksantikvarieämbetets försorg. Urvalet av kulturmiljöer baserades på Sörmlandsbygden 1988:1 och 2 samtidigt som Riksantikvarieämbet valde att göra vissa bearbetningar och tillägg. Kulturmiljöerna identifieras dels som område av riksintresse, dels som område av regionalt intresse. *Ostlänken järnvägsutredning – kulturmiljöanalys. Underlagsrapport för miljökonsekvensbeskrivning. Delsträckor: 1 Järna–Skavsta/Nyköping och 2 Skavsta/Nyköping–Åby, 2006. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar*

Tudelningen mellan områden av regionalt intresse och riksintresse är en följd av att två områden pekats ut som riksintresse för kulturmiljövården, i enlighet med miljöbalken (MB). Ett riksomfattande arbete med att revidera beskrivningstexterna pågår. Länsstyrelsen i Södermanlands län har färdigställd en översyn av riksintressområden för kulturmiljövård (2017). *Riksintressen för kulturmiljövården - Södermanlands län (D), Riksantikvarieämbetet. Nyköpingsåns dalgång [D 52] och Gamla vägen Stavsjö-Krokek [D 58]*

Underlag vid kulturhistorisk värdering

Baserat på Riksantikvarieämbetets kulturmiljöanalys lät Banverket ta fram värdebeskrivningar för kulturmiljön: ett underlag som också påverkat urvalet av fördjupningsområden. *Järnvägsutredning. Ostlänken avsnitt Järna-Norrköping, Miljökonsekvensbeskrivning. Slutrapport september 2009. Banverket: Diarienr F08-10130/SA20, BSAB: 9610-01-040*
- Värdebeskrivningar kulturmiljö. Bilaga 6 till miljökonsekvensbeskrivning.

För värderingen av kulturmiljöer och fornlämningar har det arbetsätt som projektgruppen inom Ostlänken delsträcka Järna-Sillekrog tillämpade tagits som utgångspunkt. Värderingsskalan har tre steg och beskrivs under rubriken *4. Kulturmiljöområden med fördjupningar.*

Underlag för historisk framställning och analys

Historik och analys av kulturmiljöerna utförs genom den av Nyréns kulturmiljö utarbetade metodik som beskrevs ovan. De främsta källorna till kunskap är dels det fysiska landskapet och hur det återges på flygfoton och samtida kartor, dels är Lantmäteriverkets historiska kartor en huvudsaklig källa. Utöver det är alla tillförlitliga kunskapsunderlag om undersökningsområdets förhistoria och historia nödvändiga nycklar till förståelsen av landskapets kulturhistoria och dess värde. I avsnittet *Källhänvisning* finns en förteckning över arkiv, litteratur och utredningsmaterial som tjänat som skriftliga källor.

Begreppsförklaring

Fornlämning: spår efter mänsklig verksamhet som kan till exempel utgöras av boplatser, gravfält, gruvor, kvarnar mm. I kulturmiljölagen anges vad som är en fornlämning och därmed omfattas av lagskyddet.

Förhistorisk tid: handlar om den tid - ca. fram till medeltiden - där de skriftliga källorna är obefintliga eller alltför bristfälliga för att ge en täckande bild av historien. Efter förhistorisk tid följer historisk tid.

Korridor: är den järnvägskorridor som utreds inom vilken den framtida järnvägsanläggningen ska placeras.

Landskap: I den europeiska landskapskonventionen beskrivs landskap som ”ett sådant område som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av naturliga och/eller mänskliga faktorer”.

Värde: Alla teknikområden gör en tekniskspecifik bedömning av värden utefter en 3-gradig skala där klass 3 motsvarar högsta värde.

2 Sammanfattning

Kulturarvsanalysen är ett kunskapsunderlag avseende kulturmiljön längs Ostlänkens korridor mellan Sillekrog och Stavsjö. Den föreslagna järnvägssträckningen kommer att göra ett snitt genom landskapet och därmed påverka såväl förhistoriska som historiska kulturmiljöer. Kulturarvsanalysens syfte är att peka dels på de kulturmiljöer som har högst kulturhistoriskt värde, dels på de kulturmiljöer som direkt påverkas av korridorens läge.

Fornlämningarna har identifierats inom den korridor där spårlinjen kommer att dras. De historiska kulturmiljöer som valts ut för analys är 11 stycken – sex agrara kulturlandskap och en ålderdomlig landsvägsmiljö. Den arbetsmetod som använts är inventering i fält, arkiv- och litteraturstudier samt jämförande kartanalyser. Resultaten presenteras i det övergripande kapitlet *Landskaps- och kulturmiljökaraktärer* och i det fördjupande kapitlet *Kulturmiljöområden med fördjupningar*. Med kännedom om de övergripande förhistoriska och historiska skeendena görs således fördjupningar dels i fornlämningsbeståndet, dels i fördjupningsområdenas historia. Fördjupningsområdena betraktas ur två perspektiv – dels rumsligt, dels utifrån den historiska processen. Vad som faller ut är analyskartor över hur landskap, markanvändning och bebyggelse har förändrats över tid.

De olika analysstegen utmynnar i att fornlämningarna och de historiska kulturmiljöerna under fördjupningsnivå A värderas. I båda fallen har klassificeringen skett enligt en tregradig skala – 3, 2 och 1. Fornlämningar av samtliga tre klasser finns inom korridoren men ett antal fornlämningsområden i kulturlandskapet bedöms som särskilt värdefulla. De sju historiska kulturmiljöerna har värderats som helhet och i delar. Delarna kan vara t.ex. välbevarade ängs- och hagmarker eller bebyggelse och värderas då med klass 3 medan delar som väsentligt ändrats men ändå bidrar till sammanhanget kan ha klass 1. Som helhet däremot har samtliga sju områden fördjupningsnivå A bedömts ha högsta klass (3) till stor del beroende på det över tid formade landskapsrummets kvaliteter. Fyra områden i fördjupningsnivå B motsvarar motsvarar näst högsta klass (2) avseende värde som helhetsmiljöer.

Med hjälp av de detaljerade analyserna går det att hitta den spårlinje som minst skadar de kulturmiljöer där banan kommer att anläggas. När en av spårlinjerna har valts ut kommer den gestaltning som föreslagits, överväganden kring tekniska lösningar och lokalisering av t.ex. understödjande vägnät att kunna mätas och vägas mot analyserna i kulturarvsanalysen.

3 Landskaps- och kulturmiljökaraktärer

Inledning

I gränsområdet mellan Östersjökusten och den stora s.k. Sörmländska sjöplatån sträcker sig en lång zon av sprickdalar. Från platåns sjöar letar sig vattendrag ned i sprickzonernas bördiga dalgångar för att sedan rinna ut i ett antal havsfjärdar. Ostlänkens dragning är tänkt att skära igenom detta sprickdalslandskap. Genom att det är den genaste vägen mellan Södertälje – Nyköping – Norrköping sammanfaller linjedragningen grovt sett med såväl stambanans som väg E4:ans redan existerande sträckningar, till vilka Ostlänken adderas.

Läsanvisning

Avsnitt 3.1 handlar om förhistoria och har en kronologisk struktur. Avsnitt 3.2 handlar om hela kulturmiljön och har en mer tematisk struktur.

3.1 Landskapets och bebyggelsens förhistoria

Äldre stenålder

I Södermanland tenderar fornlämningar från olika perioder att ligga på olika nivåer i landskapet. Detta beror dels på landhöjningen som successiv höjer mark över Östersjöns yta, och dels på landskapets fysiska struktur där jordarter i stor utsträckning är horisontellt skiktade. Höjder med berg i dagen på krönen och sandig morän i sluttningarna åtskiljs av dalgångar i varierande storlekar fyllda av lera och silt, ibland med inslag av sandiga isälvssediment på mellannivåer.

När inlandsisen drog sig tillbaka för 12000 år sedan var hela östra Mellansverige täckt av en föregångare till Östersjön. Inom ett årtusende ledde landhöjningen till att de högsta delarna av Kolmården bröt vattenytan och efterhand bildade en halvö av fastlandet medan de högsta delarna av övriga Södermanland fortfarande var ytterskärgård med kobbar, skär och småöar. De första människorna i denna miljö var små kanotburna grupper som försörjde sig på fiske och säljakt. Efterhand som landhöjningen fortskred bildades större öar i en slags mellanskärgård och en mer eller mindre bofast skärgårdsbefolkning levde på stora strandbundna boplatser parallellt med mindre boplatser. Människorna sökte sig till sandiga platser intill stränder i skyddade vikar och sund, gärna strategiskt belägna vid korsningar av fjärdar och sund. Idag är dessa platser sandiga moränbackar belägna minst 35 meter över den nuvarande havsytan där slagen kvarts, skörbränd sten och enstaka föremål av flinta och lokala bergarter kan påträffas. Det är svårt att i efterhand säga om sådana platser var boplatser, slagplatser, jakt- och fiskestationer eller platser för insamling.

Karta mesolitikum. Den äldre stenålderns landskap var ett kust- och skärgårdslandskap där människorna ofta levde på strandnära platser i skyddade lägen. Kartan redovisar havsnivån 6000 f.Kr. (ljusblå) och 4000 f.Kr. (mellanblå). De boplatser och enstaka fynd som är kända har påträffats i riktade inventeringar och arkeologiska utredningar. Kartan ger därför en delvis skev bild som förmodligen kommer att modifieras av de kommande arkeologiska undersökningarna längs Ostlänken. Se Bilaga 6.1 för större karta.

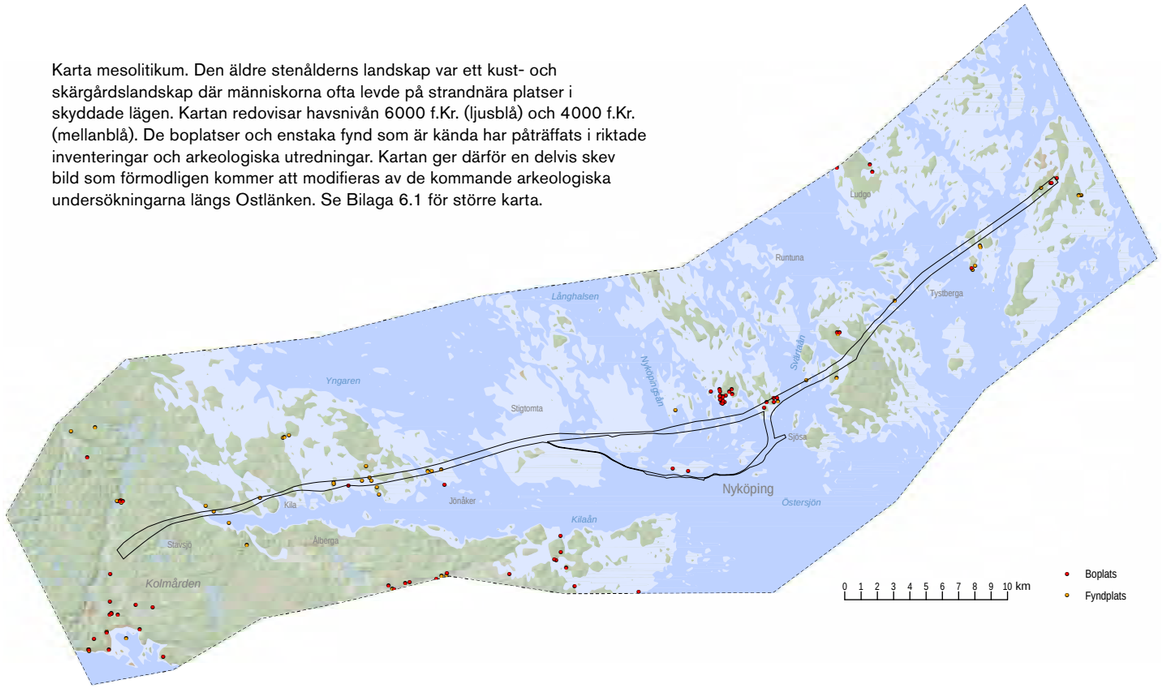

Yngre stenålder

Runt 3700 f.Kr. introducerades jordbruk och boskapsskötsel i östra Mellansverige. Boplatserna blev större, anlades gärna på de sandiga isälvsavlagringarna, och var inte nödvändigtvis strandnära även om mindre boplatser förekom i det dåtida kustbandet. Trots att denna period ofta kallas bondestenålder var fiske, jakt och insamling fortsatt den kanske viktigaste delen av ekonomin. Efter ett halvt årtusende skedde en återgång till en mer rörlig kultur med fokus på jakt och fiske i kustbandet som samexisterade med den mer permanenta bebyggelsen i inlandet. Vid denna tid började de större sprickdalarna torrläggas och större delen av dagens Sörmland var nu fastland eller större öar.

Under slutet av den yngre stenåldern började jordbruk och boskapsskötsel att dominera ekonomin och den markanvändning som etablerades vid denna tid har präglat landskapsbilden in i modern tid. Boplatser anlades vid övergången mellan morän och lermarker längs sprickdalarnas sidor. På de lättare jordarna intill boplatserna bedrevs ett extensivt hackbruk och på de låglänta lermarkerna som nu började torrläggas betade boskap.

Den kanske vanligaste artefakten från den yngre stenåldern är yxor, mejslar och knivar av bergart eller flinta som ofta plöjts fram och tagits tillvara av lantbrukare, och som finns på många gårdar.

Skafthålsyxan är den vanligast förekommande typen av stenyxa och dateras till stenålderns sista århundraden och inledningen av bronsåldern. De kan vara offrade i vattendrag eller sankmarker och påträffas också i gravar och på övergivna boplatser. Källa: Statens historiska museum

Antennsvärd från bronsåldern som påträffades i en utdikad sankmark i Svärta socken på 1930-talet. Källa: Sörmlands läns museum

Bronsålder

Under bronsåldern var de större sprickdalarna fortfarande delvis vattenfyllda och utgjorde viktiga kommunikationsleder som skar långt in i inlandet. Centralbygder uppstod intill vattenvägarna där en ny samhällselit kontrollerade varuutbyten över långa avstånd, främst brons från kontinenten.

Bronsålderns lämningar är de äldsta synliga lämningarna i landskapet och bildar ett läsbart mönster. Välvda rösen och flackare enskiktade stensättningar anlades uppe på höjderna och även längs stränderna intill farleder. Vid boplatserna som var belägna nära övergången mellan morän och lermark anlades skärvstenshögar bestående av eldpåverkad sten och hushållssopor men även offernedläggningar och brända människoben. Skålgropar knackades in på berghällar och stenblock i de låglänta lermarkerna och bronsföremål och andra gåvor offrades till högre makter i vattendrag och sankmarker.

Släbo i utkanten av Nyköping framstår som en central plats under bronsåldern med bland annat 434 hällristningar i form av särpräglade ramfigurer som är unika för platsen. Tillsammans med andra arkeologiska fynd tyder de på att platsen har varit en handels- och kultplats strategiskt belägen vid den plats där Nyköpingsån mynnade ut i Östersjön, och därmed vid kommunikationsleden till bygderna vid sjösystemen i Södermanlands inland.

Hällristningarna vid Släbro är unika. Flera vanliga hällristningstyper saknas helt, som till exempel skepp, djur och fotsulor, medan det finns unika ramfigurer som hittills inte har hittats på någon annan hällristningsplats. De kallas släbrofigurer och är svåra att tolka. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

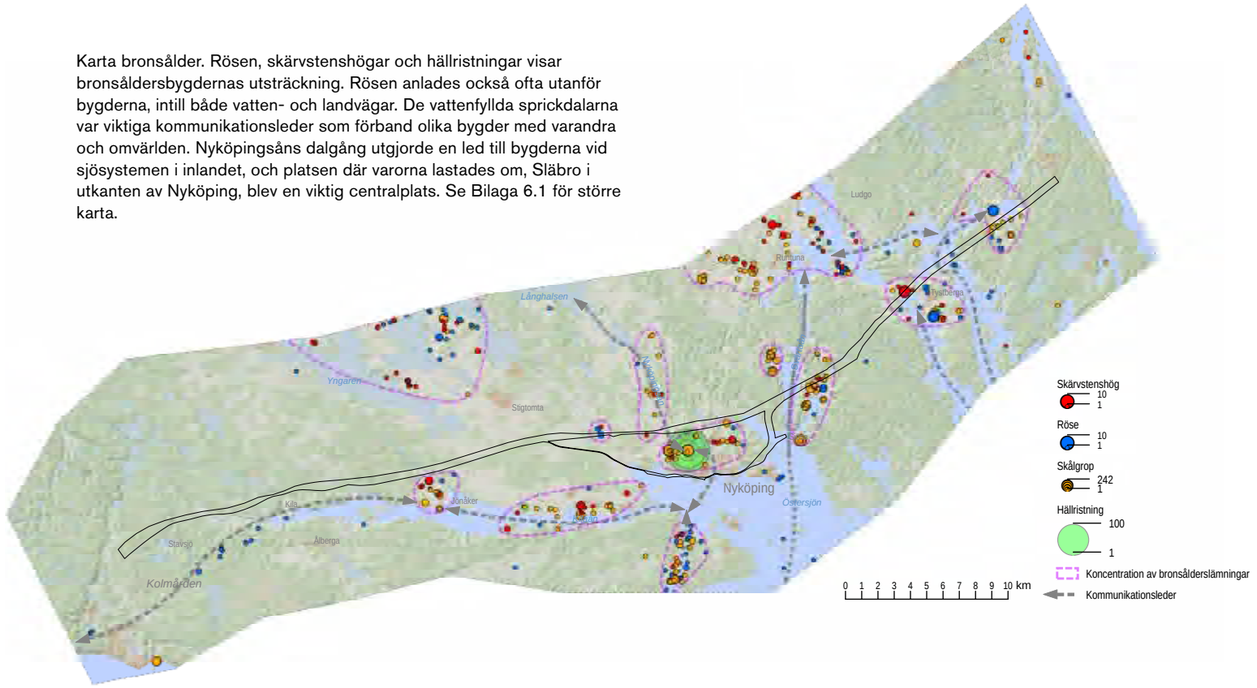

Karta bronsålder. Rösen, skärvstenshögar och hällristningar visar bronsåldersbygdernas utsträckning. Rösen anlades också ofta utanför bygderna, intill både vatten- och landvägar. De vattenfyllda sprickdalarna var viktiga kommunikationsleder som förband olika bygder med varandra och omvärlden. Nyköpingsåns dalgång utgjorde en led till bygderna vid sjösystemen i inlandet, och platsen där varorna lastades om, Släbro i utkanten av Nyköping, blev en viktig centralplats. Se Bilaga 6.1 för större karta.

Järnålder

Under den äldre järnåldern (500 f Kr – 550 e Kr) började man stalla djuren och gödsla åkrarna. Befolkningen växte och nya områden koloniserades i de större sprickdalarna men även i mindre sprickdalar i nutida skogsmark. Så småningom flyttade en del av bebyggelsen ned på lerjordar i dalgångarna.

Grupper av stensättningar och ibland små gravfält började anläggas redan under bronsålderns sista århundraden längs kanterna av sprickdalarna. De förefaller ofta ha anlagts intill färdvägar och ligger ibland intill bevarade hålvägar som sannolikt är lika gamla.

Under de sista århundradena av den äldre järnåldern koncentrerades makten på färre händer. Vapengravar anlades och hövdingar lät resa hallbyggnader. Från denna tid och även senare finns synliga husgrundsterrasser som ibland kan kopplas till en högreståndsmiljö men även vara vanliga bostadshus. Många fornborgar anlades vid denna tid även om vissa av dem kan ha varit i bruk både tidigare och senare. Deras funktion är omdiskuterad. Vissa fornborgar låg strategiskt intill farleder och förefaller ha varit befästa stormannagårdar medan andra var avsides belägna tillflyktsborgar dit befolkningen kunnat fly i orostider.

Bebyggelsen omorganiserades och koncentrerades vid övergången till den yngre järnåldern (550–1050 e.Kr.). Boplatser på lermarker och i utmarkslägen övergavs och koncentrerades till de större sprickdalarnas kanter och till moränhöjder ute i dem. Intill bebyggelsen anlades gravfält med högar och flacka övertorvade stensättningar. Många nutida byar har sitt ursprung i denna tid och kan ha legat på samma plats i 1500 år. Tydliga indikationer på detta är höggravfält intill byarna och ålderdomliga ortnamn som ofta slutar på –inge, –sta eller –by. Flera byar bär namnet Tuna och anses ha varit centralorter i järnålderns samhällsorganisation, kanske förvaltningscentrum. I andra delar av Mälardalen ligger ofta storhögar på sådana platser. En sådan storhög är Uppsa kulle vid Runnviken.

Runstenar restes under slutet av vikingatiden och markerar övergången till kristendomen och medeltiden. De anlades intill färdvägar och nämner ofta broar, sannolikt enklare vadställen som förbättrats med stenkistor eller spänger över sank mark.

Gravfältet vid Tullen i Tystberga socken består av välvda högar och stensättningar och är ett typiskt höggravfält från yngre järnålder. Foto: KMV Forum

Karta järnålder. Utbredningen av järnåldersbygderna indikeras främst av gravfält och är i hög grad identisk med dagens odlingsbygder. De djupa skogsområdena, särskilt Kolmården, var av allt att döma obebyggda men användes säkert för jakt och kommunikationer. Ännu under järnåldern var Kilaåns dalgång och Svärtaåns dalgång till Runtuna- och Tystbergabygden seglingsbar. Se Bilaga 6.1 för större karta.

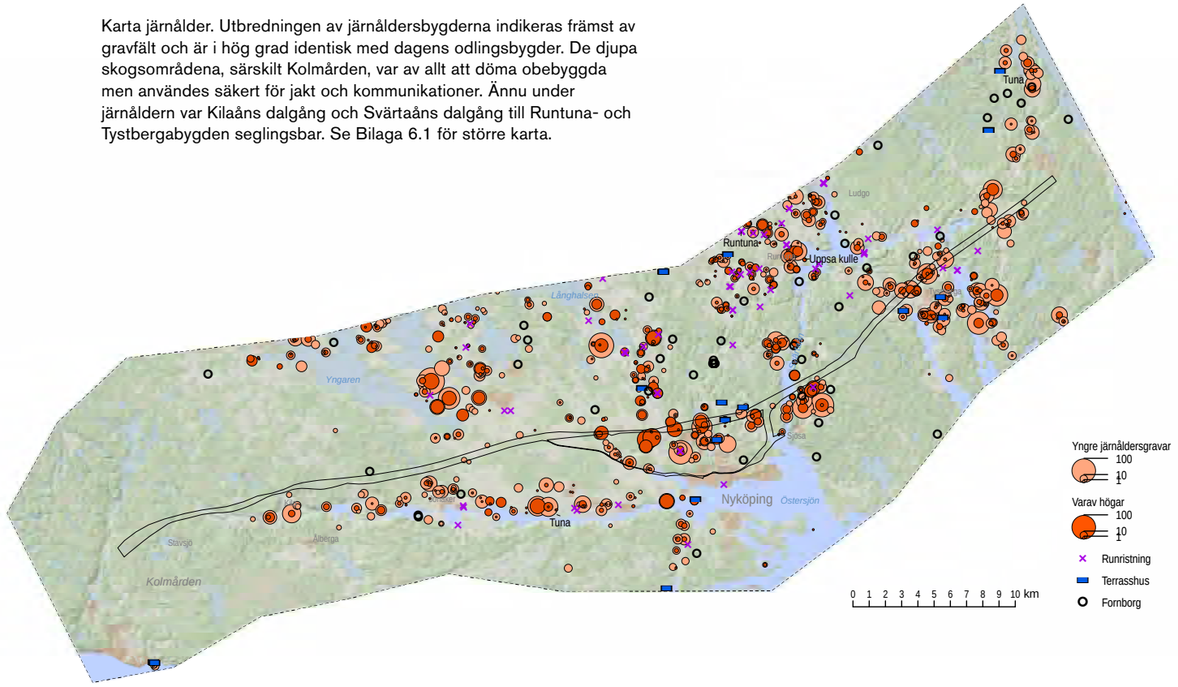

Medeltid

Under medeltiden (1050–1520 e.Kr.) baserades makten i samhället på jordägande. Den härskande gruppen, frälset, hade privilegier som garanterades av den framväxande staten. I Södermanland var frälset mycket starkt och kontrollerade den största andelen av jorden genom etableringen av landboväsendet. Landborna, som ofta var frigivna trälar, arrenderade gårdar och jordräntan som de erlade blev tillsammans med statens skatter på jorden det viktigaste sättet att överföra resurser till de styrande i samhället. Nya områden koloniserades genom att landbor anlade ensamgårdar, särskilt i riktning ut mot havet. Gårdarna ingick i stora gods som drevs från huvudgårdar och ägdes av medlemmar av högfrälset som bodde på sätesgårdar som ibland var befästa.

Den tättbefolkade och strategiskt belägna Nyköpingstrakten drog tidigt till sig den framväxande kungamaktens intresse, inledningsvis genom etablerandet av kungsgårdar, där en representant för kungen bodde. I fornsvenskt språkbruk benämndes de husabyar och ingick i godskomplexet Uppsala öd som etablerades under vikingatiden eller den tidiga medeltiden. Runt år 1200 anlade kungamakten även kastaler som skydd mot sjörövare från andra sidan Östersjön vid Kungsgården och på platsen för Nyköpingshus.

Nyköping omnämns första gången i skrift år 1250 och Nyköpingshus år 1266 och utgjorde vid denna tid ett administrativt centrum. Redan runt år 1100 fanns en stadsliknande bebyggelse på platsen och vid arkeologiska undersökningar har båthus från vikingatiden påträffats. Ett ömsesidigt beroende existerade mellan borgen och staden som handelsplats och administrativt centrum för Södermanland och den kringliggande landsbygden som försörjningsbas.

Kristendomens införande manifesterades genom att sockenkyrkor uppfördes i visuellt dominerande lägen på höjder centralt i de uppodlade bygderna. Stenkyrkorna i trakten uppfördes på 1100- eller 1200-talen även om de byggdes ut eller restaurerades senare. Socknarna var även viktiga sociala enheter och blev efterhand även administrativa enheter. De grupperades i härader som ofta utgick från förhistoriska bygder. På särskilda platser hölls häradsting där tvister och brottsmål avgjordes och för häradet gemensamma ärenden avhandlades.

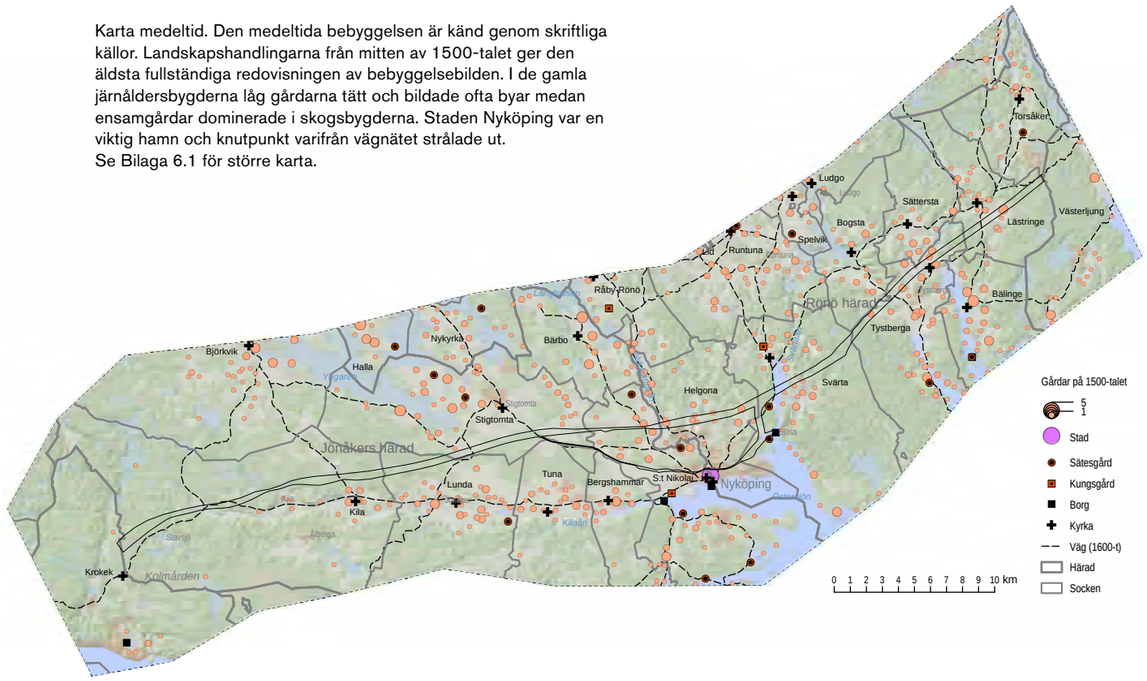

Karta medeltid. Den medeltida bebyggelsen är känd genom skriftliga källor. Landskapshandlingarna från mitten av 1500-talet ger den äldsta fullständiga redovisningen av bebyggelsebilden. I de gamla järnåldersbygderna låg gårdarna tätt och bildade ofta byar medan ensamgårdar dominerade i skogsbygderna. Staden Nyköping var en viktig hamn och knutpunkt varifrån vägnätet strålade ut.
Se Bilaga 6.1 för större karta.

Tystberga kyrka. Läget på en höjd mitt i odlingsbygden är karakteristiskt för de medeltida sockenkyrkorna. Foto: KMV Forum

Kulturlandskapets förändring över tid
Kulturlandskapet präglas ännu i dag av den förhistoriska period då flera vikar av Östersjön, kantade av höjdryggar, grep långt in i landskapet (jämför dagens Bråviken). Geologiskt var dessa vikar resultatet av en serie, mot Östersjökusten rätvinkligt orienterade, sprickzoner med nordvästlig-sydostlig riktning. Ytterligare en vik i detta skärgårdslandskap hade däremot en ostvästlig riktning längs en förkastning. Det är följaktligen på dessa höjdryggar, längs de forntida segellederna, som de största ansamlingarna av fornlämningar finns. Vikarna har genom landhöjning, brytning av mark och utdikning successivt förvandlats till bördiga och uppodlade dalgångar. Längre in i landskapet finns rester av havsvikarna i form av sjöar som har sitt utflöde till havet genom ett vattendrag. Även vid kusten finns rester av de djupa havsvikarna, detta i form av en serie fjärdar. I dalgångens botten rinner den å eller bäck vars sanka ängar och bördiga jord är det kulturlandskap vi ser idag. Längs dalgången sträcker sig höjdryggar med betesmark och skog. Det sörmländska landskapet är till stor del ett mosaiklandskap, d.v.s. ett variationsrikt landskap där åkerholmar, kullar av morän eller berg i dagen ligger i dalgången. I många fall skjuter en landform ut ur höjdryggen och in i dalgången. Även den med jordbruket förknippade boskapsskötseln är en viktig del av kulturlandskapet där ängs- och hagmarker hävdats genom bete på kullar och bergssidor där odling inte varit ett alternativ.

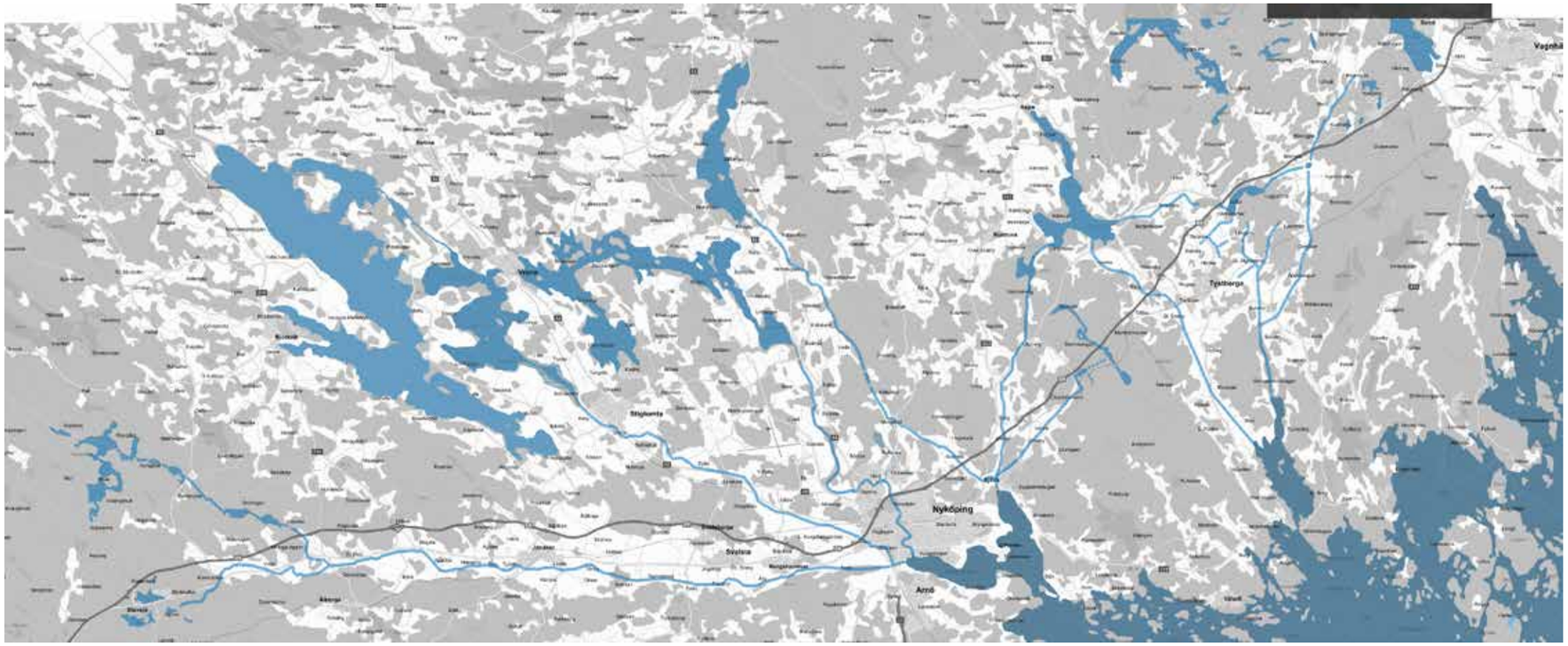

Landskapsstruktur – sjö–dalgång–havsfjärd: Utmärkande för landskapet mellan Sillekrog och Stavsjö är den serie uppodlade dalgångar som sträcker sig från den sörmländska sjöplatån ut till kusten, ofta via ett vattendrag. Dalgångarna motsvarar ett antal geologiskt betingade strukturer i form av sprickzoner och förkastningar. (se även 4.7 Vatten)

Kulturlandskapets produktion

Kulturlandskapet är ett produktionslandskap och är till största del format av olika producerande verksamheter.

Jord- och skogsbruk

I takt med landhöjningen gjordes de forna havsvikarnas bottnar tillgängliga för jordbruk. Under yngre stenåldern brukades främst dalgångssidorna. Under bronsåldern hade landhöjningen frigjort landområden lämpliga för betes- och fodermarker vilka i sin tur medförde en ökad boskapsskötsel som var förutsättningen för nya åkrar. Järnålderns tekniska landvinningar innebar att delar av de tunga lerjordarna i dalgångarna kunde börja brukas. Detta innebar även en omorganisation av bebyggelsen, som nu flyttades till de bylägen som bestått till idag.

Under medeltiden bedrevs jordbruket extensivt med utgångspunkt från byar i vilka odlingsenheterna kunde ägas av självägande bönder, kyrkan, kronan eller adeln. Med den centraliserade statens framväxt stärktes både kungens och adelns inflytande som gärna såg att jordbrukets produktion ökade. Därför blev det från 1560-talet möjligt att bilda säterier, vilket Sörmlands många herrgårdar är exempel på. Säteribildningen blev på 1600-talet en rörelse som gjorde det möjligt för en adelsman att slå samman ett antal hemman i en by till ett säteri som bebyggdes med en herrgårds eller ett bruks alla beståndsdelar.

Herrgården och bondbyn var de två sätt som jordbruket organiserats på i historisk tid. Det sörmländska kulturlandskapet erbjuder många exempel på båda dessa former. Norra Tystberga illustrerar den ena ytterligheten då den är ett utpräglat exempel på en socken som främst består av byar och ensamgårdar medan Lästringe socken exemplifierar den andra ytterligheten då den domineras av herrgården Gärdesta. Norra Tystberga är en kollektivt organiserad bystruktur vars gårdslägen förhåller sig dels till den skiftade byns markfördelning, dels till två byar där bebyggelsen förblivit samlad trots skiftesreformernas genomförande. Gärdesta är däremot en anspråksfullt formad herrgårdsanläggning med tydlig mittpunkt.

Norra Tystberga - betesmark, skog och bebyggelse på höjdlägen, åkrar i dalgångarna.

Utsikt över Nyköpingsåns dalgång från gravfältet Högvakten vid Bönsta med en rest sten i förgrunden.

Storskifte 1757, enskifte 1807 och laga skifte 1827 var lagstadgade reformer som hade ett successivt genomförande under flera år efter att stadgan vunnit laga kraft. I denna del av Södermanland genomfördes en större del av skiftesreformerna redan under stor- och enskifte vilket fick som följd att laga skifte hade en mindre roll och i vissa fall genomfördes så sent som vid sekelskiftet 1900. Skiftena ledde till en genomgripande förändring av markanvändning och bebyggelsestruktur. Syftet var att samla den till gården tillhöriga jorden – åker, äng och utmark - kring gårdsbebyggelsen och inte som tidigare ha många åkerskiften och hagmarker spridda på flera platser kring byn.

Den uppodlade och betade markens areal var som störst vid 1800-talets slut. Då nyttjades t.o.m. sanka och magra jordar för odling vilka idag i flera fall har återgått till skogsbruk. I takt med jordbrukets ökade strukturrationalisering genom specialisering, mekanisering, konstgödsling och därmed ökande produktivitet har stora arealer tillåtits växa igen eller planterats med skog.

Skogens roll i kulturlandskapet förhåller sig till det öppna landskapet som kommunicerande kärl. När ny mark brutits i historisk tid har det skett på bekostnad av skogen, medan senare tiders förskogning har skett på bekostnad av hagmark och åkermark. I dag finns en variation i skogsbeståndet med äldre skogspartier och skog som planterats för avverkning. De förra rymmer fler arter och är mer intressanta då de i många fall har kopplingar till kulturhistoriska företeelser medan den unga produktionsskogens monokultur gör kulturlandskapet mer fattigt.

De sörmländska sprickdalarna präglas alltjämt av öppna åkerfält vars ytor ökat som en följd av täckdikning. Vallarealerna skördas idag främst som ensilage som packas i balar och blir ett igenkännbart inslag i landskapet. Den sörmländska hag- och betesmarken, ofta på kullar av morän och berg i mosaiklandskapet med enar, solitärträd och berg i dagen, har i många fall lämnats som öppet kulturlandskap genom att kor, ungdjur och hästar betar markerna.

Järnbruk

Eftersom berggrunden rymmer stråk av järnmalm har gruvor, masugnar och järnbruk bedrivits också i Sörmland. Järnbruken var en förindustriell exploatering av landskapet som medförde bl.a. bergsbrytning, ombyggnad av vattendragens forsar och konstruktioner som uppfördes på bruken. Denna mänskliga påverkan på naturen eller t.o.m. sår i den har över tid i flera fall kommit att betraktas som kulturhistoriskt intressant.

Kulturlandskapets bebyggelse

Såväl kyrkan med församlingen och socknen som jordbruket och brukssamhällena samt de stora kommunikationsstråken har genererat sina specifika bebyggelsestrukturer.

Församling och socken

Den administrativa indelningen var dels kyrklig genom församlingarna, dels profan genom socknarna (dåtidens kommuner). I många delar av landet sammanföll sockengränsen med församlingsgränsen. Dessa institutioner delade på det administrativa ansvaret genom att kyrkan förutom människors kristna uppfostran ansvarade för både folkbokföring och i vissa frågor var den statens förlängda arm genom att t.ex. kungliga påbud förmedlades av kyrkan. Sockenstämman administrerade en socken i fråga om skatteuppbörd, socialvård m.m. I bebyggelsen har församlingar och socknar fått fysiskt uttryck i sockencentra med kyrka, kyrkstall, fattigstuga, sockenmagasin och senare, efter folkskolestadgans införande 1842, även med folkskola. Även den rättsliga indelningen med den större geografiska indelningen härader har på vissa orter fått ett fysiskt uttryck i ett tingshus.

Jordbruk

Jordbruket har gett upphov till skatte-, frälse- och kronoböndernas gårds- och bybildningar, vars lägen ofta hade hävd från järnåldern. Skillnaderna i vem som ägde jorden i en by kom emellertid inte till fysiskt uttryck i hur t.ex. byn var anlagd.

De genomgripande skiftesreformerna under 1800-talet innebar däremot att byarna splittrades, rent fysiskt. Påverkan var stor inte bara på fördelningen av mark (arrondering) utan även genom att byarna blev glesare, där vissa gårdar t.o.m. kunde ligga som ensamgårdar.

Jordbrukets bebyggelse präglas av gårdar med manbyggnader och ekonomibyggnader som ofta speglar jordbruksföretagets storlek och/eller ekonomiska ambition. Ännu i dag är en stor andel av jordbrukets bebyggelse uppförd mellan 1800-talets slut och 1940-talet. Dock har många gårdar kompletterat sitt byggnadsbestånd med ekonomibyggnader av senare datum, ofta stallar, spannmålstorkar och maskinhallar. I synnerhet ekonomibyggnaderna har genom sin ofta stora skala, synliga placering i landskapet och faluröda färg en särskild betydelse för landskapsbilden.

Fysisk och visuell närhet mellan Lästringe kyrka till höger i bild och Gärdesta herrgård i förgrunden.

Tystberga kyrka med anslutande by på en höjd i odlingslandskapet.

Södra stambanan på sin banvall genom jordbrukslandskapet vid Sjösa.

Att anlägga en herrgård var ett helt annat sätt att bruka frälsejorden på. Herrgårdsdriften innebar stora skillnader, inte minst med avseende på hur bebyggelsen ordnades. Herrgårdens representativa och patriarkala bebyggelsestruktur står i skarp kontrast till byns intima och småskaliga byggelsestruktur.

Övrig näringsverksamhet

I likhet med bruken har flera andra näringar nyttjat åars och bäckars vattenkraft. I flera fall har vattenkraften nyttjats även efter att bruken har lagts ner, med kvarnar, sågar och senare mindre kraftverk. Både i Hedvigsfors vid Svärta och i Ålberga har borrkvarnar ersatts av en mjölkvarn respektive ett litet kraftverk.

Kommunikationer och industri

Industrialiseringen drev fram ett samhälle som var mer komplext. Nya samhällsfunktioner och nya yrkeskategorier tillkom och med det ett ökat behov av fysiska kommunikationer – bättre vägar, nya kanaler och framförallt järnvägen som var den stora nyheten. På landsbygden revolutionerade järnvägen bebyggelsestrukturen genom att det kring Nyköpingsbanans och Grängesberg-Oxelösundsbanans stationslägen växte fram nya centralorter, s.k. stationssamhällen – t.ex. Ålberga, Jönåker, Enstaberg, Tystberga och Lästringe. Härmed uppstod en fokusförskjutning från kyrkbyn eller brukssamhället till det nya, moderna stationssamhället där det också var lämpligt att etablera verksamheter för produktion av tjänster eller varor. Flera av stationssamhällena lever en tynande tillvaro som en följd av att järnvägstrafiken inte längre bedrivs på ett sådant sätt att tågen gör uppehåll i dessa samhällen. Järnvägen, som en gång var samhällenas upphov, har förändrats på ett sådant sätt att det ur trafiksynpunkt inte längre, åtminstone inte för tillfället, finns något behov av stationssamhällena.

Järnvägar och småindustri har, förutom spårområden, alstrat bebyggelse kopplad till respektive verksamhet. På stationsområdet finns förutom station och godsmagasin ett antal nyttobyggnader som skapar en bebyggelsemiljö som ofta utgör den självklara fokuspunkten i ett stationssamhälle. Småindustrin på de gamla bruksorterna och stationssamhällena har gett upphov till bebyggelse för produktion, lagerhållning och i flera fall bostadsbebyggelse. I många fall upprätthålls trots allt stationssamhällenas existens genom att de fungerar som bostadsort för människor som arbetspendlar med bil eller buss till närliggande städer.

I samband med anläggandet av Riksväg 1, Riksettan, med start på 1940-talet kom en rad motorrelaterade byggnader att uppföras i anslutning till vägen: motell, bensinstationer, anordnade rastplatser och lunchbarer. I samband med att väg E4 byggdes har en stor del av bebyggelsen kring riksettan tappat underlag för sin verksamhet och antingen förfallit, rivits eller fått nya funktioner.

Vattenkraftverk vid reglerat parti av Ålbergaån.

3.3 Byar, ensamgårdar och torp

De jordbruksbygder som är föremål för analys i fördjupningsområdena visar ett kulturlandskap där å ena sidan skiftade byar förekommer, å andra sidan herrgårdar. Byarnas lägen har i många fall hävd sedan järnåldern. De är ofta små och består av två eller tre gårdar. Ensamgårdar förekom redan tidigare men blev betydligt fler sedan 1800-talets skiften då i många fall gårdsbebyggelsen till en eller flera gårdar flyttades ut från bygemenskapen.

Före och efter skiftesreformerna

Under 1500-talet t.o.m. första hälften av 1800-talet var bondbyarna i Sverige kollektivt organiserade där jordbruket samordnades inom byarna. Skälet till det var att varje bonde vid sådd och skörd var beroende av övriga markägare eftersom varje gård hade flera brukningsenheter spridda runt om i byns inägor och utägor. Även djurhållningen var gemensamt organiserad på den hagmark som hörde till byn.

Att vara självägande bonde innebar att vara politiskt representerad, att betala skatt och familjen riskerade att en eller flera av sönerna skrevs ut till krigstjänst. Krono- och frälsebönderna betalade inte skatt och slapp utskrivningsrisken, i gengäld betalade de avrad för rätten att bruka kronans eller en enskild adelsmans jord och hade därmed inte en lika säker besittningsrätt. Ett exempel är kronohemman Garskog i Helgona socken från 1600-talet. I den vanliga bystrukturen fanns frälsehemmanen insprängda som t.ex. en eller två gårdar i en by medan övriga var skatte- och/eller kronohemman, t.ex. Hagnesta by i Helgona socken, tre gårdar från 1600-1700 talet. I en sådan by var skillnaden mellan de olika kategorierna bönder relativt liten, var och en hade möjlighet att styra sitt arbete och var mer underordnad bykollektivet än jordägaren.

Indelningsverket spelade stor roll från 1600-talets slut och in till 1800-talets mitt. Det innebar att bondbyarna försörjde indelt militär personal, t.ex. på Hovras och Bullersta gårdar i Helgona socken. Från och med riksdagsbeslutet 1873 kom indelningsverket att successivt avvecklas, detta som en följd av 1800-talets sociala rörelser och liberala samhällsreformer.

Under 1500- och 1600-talen avsågs med torp ett litet familjejordbruk på en bys eller ett säteris utmarker, t.ex. Laggartorp och Ingemundstatorp i Lästringe socken, Lilla Långbro och Tullen i Tystberga socken. Torpare fanns därmed både på bondgårdarnas skattejord och på herrgårdarnas frälsejord: vilka försörjde sig dels på torpets blygsamma areal, dels på dagsverken för respektive gård. I samband med frälsejordens stora expansion under 1600-talet anlades s.k. frälsetorp i herrgårdarnas utkanter. Eftersom torpen låg på frälsejord åtnjöt även dessa skattefrihet. Indelningsverket fick till följd att ett stort nätverk av soldat- och båtmanstorp lades ut över landet, dessa var således kronotorp. Efter hand försköts definitionen av torp från skattlagda till ej skattlagda brukningsenheter som ingick i en gård eller herrgård. Torpet kan liknas vid en liten gård med boninghus, lada, fähus och stall som rymde såväl torparfamiljen som två-tre kor och häst. Torparen hade med hjälp av dagsverken och andra sysslor en möjlighet att försörja sig på sitt torp. Sämre förutsättningar för försörjning hade socknarnas egendomslösa vilka var backstugusittare eller inhyseshjon.

I efterföljden av 1800-talets skiften uppkom en ny brukningsenhet som stod torpet nära - det lilla bondejordbruket. Tanken var att småbonden skulle ha en dubbel sysselsättning för att försörja sig, dels lönearbeta eller vara hantverkare, dels bruka det lilla jordbruket.

De genomgripande skiftesreformerna under 1800-talet revolutionerade jordbruket. Sammanhängande brukningsenheter ersatte de många och i byn spridda odlingstegarna vilket gav förutsättningar för att ett, som det ansågs, mer rationellt jordbruk skulle kunna bedrivas. Den kollektivt organiserade bygemenskapen bröts på så sätt upp samtidigt som byarnas samlade bebyggelse också rent fysiskt splittrades, t.ex. Bullersta by i Helgona socken som skiftades år 1788. Undantag från mönstret fanns emellertid som radbyarna Rogsta och Nälberga i Norra Tysberga där båda byarana skiftades utan att splittras fysiskt, där är bybebyggelsen fortfarande samlad. Även om de enskilda byggnaderna till stor del bytts ut är tätheten mellan tomterna en påminnelse om den oskiftade byns bebyggelsestruktur.

Befolkningstillväxten påverkade de socioekonomiska mönstren på landsbygden och tog sig bl.a. uttryck i en ökande hemmansklyvning. Det innebar att en gård eller hemman delades upp mellan arvingarna vid arvsskifte. Utgångspunkten för ett hemman var att det skulle kunna bära en skatteuppbörd motsvarande 1 mantal, vid hemmansklyvning kunde gårdarna ha en storlek på 1/2 eller 1/4 mantal. Det var förstås svårare att försörja en familj på en gård som endast omfattade 1/4 mantal. Hemmansklyvningen tog sig ofta fysiskt uttryck i byarna genom att gårdsbebyggelse för två gårdar kunde ligga mycket tätt på den tomt som tidigare rymt gårdsbebyggelsen för en gård.

De en- och storskiften som genomfördes var förhållandevis grundliga och reella sammanslagningar av tegar till större, sammanhängande åkerenheter. Sannolikt bidrog det till att laga skifte genomfördes särskilt sent just i de delar av Södermanland som här studeras, i vissa fall t.o.m. efter häradsekonomiska kartans utgivning omkring sekelskiftet 1900 varför laga skifte inte alltid framgår på kartan.

Från omkring 1900 nådde den industriella revolutionen även jordbruksnäringen som steg för steg kom att effektiviseras t.ex. genom införandet av konstgödsel, växtförädling och förbättrad utrustning, i många fall i form av maskinell utrustning. Boskapsskötseln genomgick en liknande förvandling. Såväl foder som djursjukvård förbättrades och tekniska hjälpmedel som underlättade hanteringen av djurbesättningarna utvecklades efter hand. Senare kom den tekniska utvecklingen även de normalstora gårdarna tillgodo: införandet av tröskverket på dessa gårdar var ett tekniskt språng som inte kan underskattas. Dock drevs den tekniska utvecklingen av större jordbruksenheter, ofta herrgårdar, som efterfrågade mer storskaliga lösningar, t.ex. Gärdesta herrgård (Lästringe).

Många byar och gårdar

Exempel på byar och gårdar som Ostlänkens korridor direkt berör är Ingemundsta (by), Grömsta (gård) och Laggartorp i Lästringe socken; Lilla Långbro (torp), Nya Utterö (by), Tullen (torp) och Rogsta (radby) i Tystberga socken; Gillinge (gård) och Säby (mangård) i Svärta socken; Hagnesta (gård), Garskog (gård), Bullersta (by), Söra (gård) och Berga (by) i Helgona socken samt Brunnsta (by) och Berga (by) vid Nyköpingsån i f.d. Nicolai socken.

Ingemundsta by i Lästringe.

Torpet Vänersborg vid Hagnesta-Svansta.

Småjordbruk vid gamla vägen i norra Stavsjö.

Under 1600-talets stormaktsexpansion bildades de många säterier som i hög grad fortfarande präglar det sörmländska landskapet. Adelsmän fick skattebefrielse på sina jordagods mot att de bidrog till rikets försvar. Regelverket föreskrev att jordagodset eller säteriet skulle bebyggas ståndsmässigt för att kunna bli skattebefriat. Genom närheten till huvudstaden var säteribildningen särskilt stark i Uppland och Sörmland. I flera fall bildades säteriet utifrån en befintlig, medeltida sätesgård alternativt köpte adelsmannen övriga hemman i en by som ofta ägdes av flera olika ägare - en självägande bonde, en annan adelsman eller kronan. På så sätt kunde adelsmannen skaffa sig ett samlat ägande av samtliga hemman i en by och utifrån det skapa en sammanhållen enhet, ett säteri.

Jordens ägande och förvaltning

Det svenska jordägandet är unikt sett ur ett internationellt perspektiv genom att det, till skillnad från andra länder där bönder var livegna, fanns självägande bönder som betalade skatt direkt till kronan. Härigenom kunde bönderna som social klass dessutom vara representerade i riksdagen, genom bondeståndet. Förutom skattebönderna fanns tre kategorier till – kronobönder, kyrkobönder och frälsebönder. Kategorierna kopplar till jordägandet där ¼ av jorden ägdes av frälset d.v.s. adeln, ¼ av kronan d.v.s. staten, ¼ av kyrkan och ¼ av självägande bönder. Frälsebonden, kronobonden och kyrkobonden betalade avrad, ett slags arrende, till jordägaren. Sådan var fördelningen fram till reformationen 1527 då kyrkojorden förstatligades i detsamma som kyrkan blev en del av staten. Med ens omfördelades jordägandet och hälften av jorden var i kronans ägo medan frälsejord och skattejord fortfarande omfattade ¼ vardera.

Under 1600-talet fungerade representanter från den snabbt växande adeln som officerare och ämbetsmän i kronas tjänst. Som betalning för sina tjänster i det expanderande östersjöväldet Sverige erhöll adelsmän dels skattefrihet i utbyte mot krigstjänst, dels jord genom donationer från statens jord, d.v.s. kronojord. Jorden kunde nyttjas av respektive adelsman så länge donationen löpte, men den som höll donationen hade inte rätt att behålla den om kungen krävde den tillbaka. Överföringen av jord från staten innebar att andelen jord som adeln innehade ökade drastiskt på bekostnad av kronojorden.

För att åstadkomma en samlad herrgårdsmiljö inköpte adelsmannen skattegårdar, han bytte till sig frälsejord

Bönsta herrgårds manbyggnad. Nuvarande utseende tillkom 1865.

i byn mot frälsejord på annan plats eller så nyttjades kronojord som kronan donerat till honom. Jordbruksenheterna blev på så sätt större och sammanhållna även om det mer centralstyrda jordbruket på godsets inägor, d.v.s. marken omedelbart omkring huvudgården, fortfarande var förhållandevis begränsat. Merparten av det jordbruk som bedrevs på säteriet var fortfarande organiserat på så sätt att respektive frälsebonde betalade avrad för den gård han bebodde och den jord, betesmark och skog som han brukade. Avraden betalades främst genom varor och dagsverken.

Godsdonationerna blev under 1600-talet så omfattande och ekonomiskt problematiska för kronan att de i mycket stor omfattning krävdes tillbaka av kungamakten genom Carl XI:s reduktion som inleddes 1680.

En rationellt driven herrgårdsmiljö där underliggande gårdar och torp styrdes från centrum blev vanligare på 1700-talet, en utveckling som tilltog under 1800-talet. Ett av skälen var att reglerna kring jordägande luckrades upp och ett mer differentierat ägande bredde ut sig där även s.k. ofrälse ståndspersoner tilläts inneha större gårdar. I samband med genomförandet av 1864 års näringsfrihet och andra samtida samhällsreformer upphävdes restriktionerna kring jordägande helt och kom därefter att i högre grad styras av marknadskrafter. Det sena 1800-talets mekaniserade jordbruk och centraliserade driftsformer nyttjade t.ex. genom statarsystemet den växande andelen egendomslös befolkning på landsbygden. Befolkningstillväxten var tydlig på landsbygden, något som även kunde nyttjas av de nya företag som växte fram i industrialiseringens spår.

Herrgårdsmiljön – bebyggelse, åker, äng och utmark

Med anläggandet av en herrgård kunde byggherren manifestera sig - bildning, social ställning och ekonomisk styrka uttrycktes genom arkitektur. I många fall omgestaltades den befintliga herrgårdens arkitektoniskt bärande delar efter rådande mode både två och tre gånger på lika många århundraden. Herrgårdens bebyggelse förlades på en markant plats i landskapet till vilken en allé ledde och herrgården infattades i ett parklandskap. Landskapet förvandlades också av en målinriktad vilja till att ordna vägnätet. Herrgårdarna omgärdades av stora vidsträckta åkrar, mosaiklandskapets hagmark och skog vars flikiga bryn nyttjades för bete. Ännu i dag fungerar brynzonen som inramning till det öppna, uppodlade landskapet.

Ekonomibyggnaderna har efter hand bytts ut i takt med storjordbrukets mekanisering och strukturrationalisering. Till herrgårdarna hörde tidigare torpen som låg i kanten mellan in- och utmark, vilka idag hyrs ut eller har sålts till sommargäster.

Fyra herrgårdar

Fyra herrgårdar, vars inägor ligger nära Ostlänkens korridor, ingår i de analyser som återfinns i fördjupningsområdena - Gärdesta och Ingemundsta, Svärtaåns dalgång med Säby och Gillinge, Hovra och Bullersta samt Nyköpingsåns dalgång (riksintresse för kulturmiljövården).

- Gärdesta herrgård i Lästringe socken har, genom hur gården drivits, till stor del format det öppna landskapsrum i vars mitt huvudgården ligger.
- Säby är en mindre herrgård som ligger i Svärtaåns dalgång, på en av mosaiklandskapets höjder.
- Dalgången vid Hovrasjön präglas av fornlämningar, gårdar och av herrgården Hovra.
- Bland ett flertal byar, gårdar, fornlämningar och herrgårdar i Nyköpings-åns dalgång är Bönsta herrgård den av herrgårdarna som påverkas mest påtagligt av läget för Ostlänkens korridor.

Säby ligger på en höjd invid Svärtaåns dalgång.

Säbys gårdsbebyggelse omges av betesmark.

Järnbruk
Eftersom berggrunden rymmer stråk av järnmalm har gruvor, masugnar och hyttor eller järnbruk bedrivits i denna del av Sörmland. Bergsbrytningen gav upphov till gruvhål och ombyggnaden av vattendragens forsar med kanaler och vattenhjul var en förindustriell exploatering av landskapet. Kring masugnar, gjuterier och stångjärnshammare togs ved ur skogen som bränsle, bl.a. genom kolning. Omlandet kring ett bruk behövde vara stort eftersom både vattenkraft och bränsle skulle finnas att tillgå. För att skapa ett bruk behövde bruksägaren köpa gårdar i den by där bruket skulle anläggas för att skapa en större egendom vilket kom att ändra kulturlandskapets struktur genom att också näringens fokus försköts från jord- och skogsbruk till bruksdrift. I brukssamhället uppfördes förutom den produktionsrelaterade bebyggelsen även byggnader av understödjande karaktär t.ex. brukskontor och bostäder. Bostadsbebyggelsen kunde bestå av allt från gruvfogdebostäder, över smedbostäder till torp och på de bruk som överlevde in på 1800- och 1900-talen kom även arbetarbostäder att byggas. Bruket var beroende av dagsverken som utfördes av torpare på godset t.ex. körslor (d.v.s. transporter), kolning, trädfällning etc. Ett bruk var en relativt karg och hård produktionsmiljö och avskogningen var i perioder stor på vissa platser, detta i samband med högkonjunkturer inom bergs- och järnbruk.

Bruken – Svärta, Ålberga och Stavsjö
Brukets bebyggelsestruktur med dess funktioner och den hierarkiska utformningen gav uttryck för en patriarkal samhällsordning (där äldre män har den politiska och ekonomiska makten) med t.ex. herrgård och bruksgata. Flera av bruken i Sörmland var styckebruk som tillkom på 1600-talet. Tillverkningen av stycken eller kanoner drevs av den svenska krigsmaktens efterfrågan på krigsmateriel. En kanon tillverkades av ett gjutet stycke genom vilket ett hål borrades i en borrkvarn. Sörmlandsbruken representerar en förindustriell verksamhet och även om Stavsjö bruk och Förola gruva i Svärta drivits långt fram i tiden har verksamheten varit småskalig. Fyndigheterna har varit begränsade varför malmutvinningen inte har kunnat skalas upp som i Bergslagen eller i Norrbotten.

Kulturarvsanalysen fokuserar på sju fördjupningsområden av särskilt kulturhistoriskt intresse (nivå A, se sidan 21) genom vilka Ostlänkens korridor för spårlinje går. Dessa genomlyses särskilt noggrant eftersom valet av spårlinje kan vara avgörande för hur kulturvärdena kan tas tillvara. Av de bruk som här omnämns påverkas Svärta bruk och Stavsjö bruk marginellt genom att delar av dess utkanter påverkas av korridorens dragning som tangerar två av de sju fördjupningsområdena. I Ålbergas fall har korridoren förlagts helt nära E4 varför alternativ till denna dragning saknas.

Stavsjö bruk tas därför upp på ett indirekt sätt i fördjupningsområdet Gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö (riksintresse för kulturmiljövården).Vägen sträcker sig genom en del av Stavsjö bruks utmarker med bebyggelse som hörde till bruket. En del av Stavsjös invånare, varav de flesta hade sin utkomst genom bruket, bodde i torp som fanns i denna av skog dominerade utmark.

Delar av Svärta bruk, tidigare benämnt Norströmmen, t.ex. gruvhålen vid Gillinge är därmed på ett indirekt sätt en del av fördjupningsområdet Svärtaåns dalgång med Säby och Gillinge.

Ålberga däremot har hanterats som ett fördjupningsområde nivå B, d.v.s. det analyseras mer översiktligt (presenteras på sidan 112-115).

Krutvägen i centrala Stavsjö bruk med forsrännan mellan Dammkärret och Stavsjön.

Ostlänken - en väg bland flera

I dag präglas utredningsområdet av infrastruktur från flera tidsperioder: den Gamla vägen med medeltida anor, Södra stambanan, Riksväg 1 och Europaväg 4. Ostlänkens föreslagna linjedragning sammanfaller grovt sett med de äldre vägsträckningarnas riktning. Flyget har tillkommit som trafikslag genom att flygvapnets f.d. flygplats Skavsta byggts om för civil flygtrafik. Därmed skulle Ostlänken, om den genomförs, ligga i ett stråk med historisk hävd avseende färd till lands på landsväg och järnväg. En stor skillnad blir dock att en terränganpassning, som till viss del varit möjlig att göra då stambanan och väg E4 drogs, svårare låter sig göras när Ostlänkens avsevärt mer styva struktur dras genom landskapet.

Vägar till sjöss och på land

Södermanlands äldsta kommunikationsleder var de vattenvägar som efter landhöjningen omvandlades till dalgångar. Längs med kommunikationslederna förlades viktiga platser under yngre järnålder och tidig medeltid.

I takt med att sjövägarna blev färre kom landsvägsnätet att få ökad betydelse, i synnerhet det som gick ett stycke in från kusten och länkade samman olika landsändar. Detta stråk korsar i de flesta fall de gamla dalgångar som utgör det sprickdalslandskap som är karaktäristiskt för denna del av Sörmland.

Flera generationer väg och järnväg

De tidigaste vägarna länkade samman gårdar och byar, och i trakten kring Skavsta och i Tystberga är det möjligt att följa det runstenskantade vägnätet mellan gårdarna.

En av de viktigaste vägstrukturerna under medeltiden var den landsväg som förband östra Mälarområdet med östra Götaland. I samband med kungaval fungerade landsvägen som ”Eriksgata”; då red den nyvalda kungen från Mora stenar i Uppland genom de viktigaste landskapen för att godkännas av respektive landskaps lagman. Den gamla vägen, eller Eriksgatan mellan Vreta och Stavsjö är utpekad som riksintresse för kulturmiljön (Gamla vägen Stavsjö - Krokek). Den gamla landsvägsmiljön finns kvar i stycken, allt från övergivna partier, till partier som används som gång- och cykelväg eller för lokal kommunikation. Ostlänkens sträckning korsar Gamla vägen norr om Vretaåns naturreservat och norr om Stavsjö.

Del av den gamla vägen mellan Vreta och Stavsjö. Den gamla vägen korsas av E4.an vars bank syns i bildens fond.

I samband med de många herrgårdarnas tillkomst under 1600-talet kom det lokala vägnätet att utvecklas genom att nya vägar tillkom och att vägarnas skick förbättrades. Även bönderna i byarna kunde dra nytta av dessa förbättringar. Laga skifte som genomfördes vid 1800-talets mitt påverkade även vägnätet ute i byarna då ny mer effektiv arrondering ledde till nya och rakare vägsträckningar.

Den ålderdomliga landsvägen förbättrades successivt under 1700- och 1800-talen. I synnerhet industrialiseringen ställde nya krav på landsvägarnas tekniska status.

Den järnvägslinje som korsar Ostlänkens planerade spårlinjekorridor väster om Skavsta flygplats är Grängesberg-Oxelösunds järnväg (TGOJ) som anlades 1896. Järnvägen var ett näringslivsinitiativ som syftade till att transportera järn och stål från bruksorten Grängesberg i Bergslagen direkt till stålverket och hamnen i Oxelösund.

Nästa järnvägsetablering, som kom att få konsekvenser för landskapets utseende, var Nyköpingsbanan från 1915. Den kom senare att uppgraderas till stambana. Genom anläggandet av den uppkom flera stationssamhällen och centrum i flera bygder flyttades från socknens centrum vid kyrkan till de nya stationerna. Inget av dessa stationssamhällen - Lästringe, Tystberga, Sjösa, Enstaberga, Jönåker, Ålberga och Stavsjö - ligger i omedelbar närhet till Ostlänkens korridor utan ett stycke söder om E4.

Mellan 1945 och 1960 anlades riksväg 1, även kallad riksettan, mellan Helsingborg och Stockholm. Den var en modernisering - uträtad och nivellerad - av den slingrande och terränganpassade landsväg som gått där tidigare och som band samman Sörmlands bygder med varandra.

Från 1970 började Riksväg 1 successivt ersättas av dagens E4 med motorvägsstandard. Motorvägen drogs förbi tätorterna och följer i allmänhet inte äldre sträckningar. Vägen har genom sin bredd gett upphov till en både fysisk och visuell barriäreffekt. Kulturlandskapet har påverkats genom att höjder genomsprängts, äldre vägstrukturer brutits och att rumsligheter bestående av åkrar, ängar och hagmark har delats.

Bäck vid Söra. Bäcken rinner från Hovrasjön och ut i Nyköpingsån.I bakgrunden syns Hovra herrgård. (se nr. 7 på kartan på nästa sida).

Från vattenväg till uppodlad dalgång

Det sörmländska kulturlandskapet karaktäriseras av de många vattendrag som uppstod efter inlandsisens tillbakadragande. Under bronsåldern var denna del av Sörmland ett skärgårdslandskap med en vattennivå ca 20 meter högre än idag. Landhöjningen har sedan inneburit att skärgårdslandskapet omvandlats till ett uppodlat mosaiklandskap, men flera vattendrag t.ex. Svärtaån, Nyköpingsån och Idbäcken går fortfarande i sin sprickdal genom landskapet i nordväst-sydostlig riktning medan Kilaån följer sin långa öst-västliga förkastning.

Skiftena har också haft stor påverkan på mindre vattendrag som rätats ut. 1800- och 1900-talens rationalisering av jordbruket har inneburit att många dikningsprojekt genomförts där den mångfald av meandrande åar, bäckar och öppna diken som präglade den brukade marken i många fall har reducerats till enkla, rationellt dragna diken. Senare under 1900-talet har dessutom en stor

Svärtaån med strandängar (se nr. 5 på kartan på nästa sida).

mängd öppna diken bortrationaliserats genom att många arealer har täckdikats. Metoden gav förbättrade förutsättningar för en större skörd: genom att åkern torkande tidigare kunde den sås tidigt på säsongen vilket bidrog till en större skörd. Sammantaget har vattenytorna och våtmarkerna intill dem avsevärt minskats.

Fåror genom landskapet - sjö, vattendrag, havsfjärd

Dalgången genom Lästringe (1) med bäckar och sjön Fårsjön har sitt källflöde i sjön Sillen och sitt utflöde i sjön Svarvaren.

Dalgången genom Norra Tystberga åt öster (2) med bäck har sitt källflöde i sjöarna Båven, Likstammen, Svarvaren m.fl. och rinner ut i Sundhallafjärden och Sibbofjärden.

Dalgången genom Norra Tystberga åt väster (3) med bäck har sitt källflöde i sjöarna Båven, Runnviken m.fl. och rinner ut i Sibbofjärden.

Ödesbydalen (4) med bäck har sitt källflöde i Stora Haverömossen och rinner ut i Sjösafjärden. Dalgången löper parallellt med E4 vid f.d. Ödesbys gruvor.

Svärtaån (tidigare Norströmmen) sträcker sig genom Svärtaåns dalgång (5) från källflödena Båven, Runnviken, Sundbysjön m.fl. i norr till Sjösafjärden i söder.

Dalgång vid Hagnesta-Svansta (6) med bäck från Edstorp till Svansta som har sitt källflöde i sjöarna Båven, Lidsjön, Tunsättersjön och sitt utflöde i Sjösafjärden.

Dalgång vid Hovra-Bullersta (7) med bäck som har sitt källflöde i Hovrasjön som ligger inom fördjupningsområdet och sitt utflöde i Nyköpingsån och Stadsfjärden.

Nyköpingsån (8) har sitt källflöde i sjöarna Malmviken och Långhalsen. Den rinner i en bördig dalgång med många herrgårdar och i dess södra del mellan Skavsta och Bönsta korsas den av Ostlänkens korridor. Innan den når Stadsfjärden rinner den genom Nyköping i en ålderdomlig meanderform.

Idbäcken (9) har sitt källflöde i sjöarna Yngaren och Hallbosjön och rinner i en uppodlad dalgång ända från Stigtomta till Nyköping där den rinner ut i Stadsfjärden

Kilaån (10) rinner i botten av en lång dalgång och rinner ut i Stadsfjärden vid Nyköping. Ålbergaån och Vretaån är Kilaåns källflöden från sjöarna Virlången och Bysjön. Väg E4 anlades i anslutning till dalgången men Ostlänkens korridor har förlagts ett avsevärt stycke norr om Kilaån och kommer endast att korsa dess ena källflöde Ålbergaån i väster.

Gamla vägen norr om Stavsjö bruk sträcker sig förbi Stavsjön och Sågkärret, med förbindelse till sjösystemet kring Virlången norrut. Vid Herrbråten, där Gamla vägen korsar Vretaån, kommer också Ostlänken att korsa Vretaån.

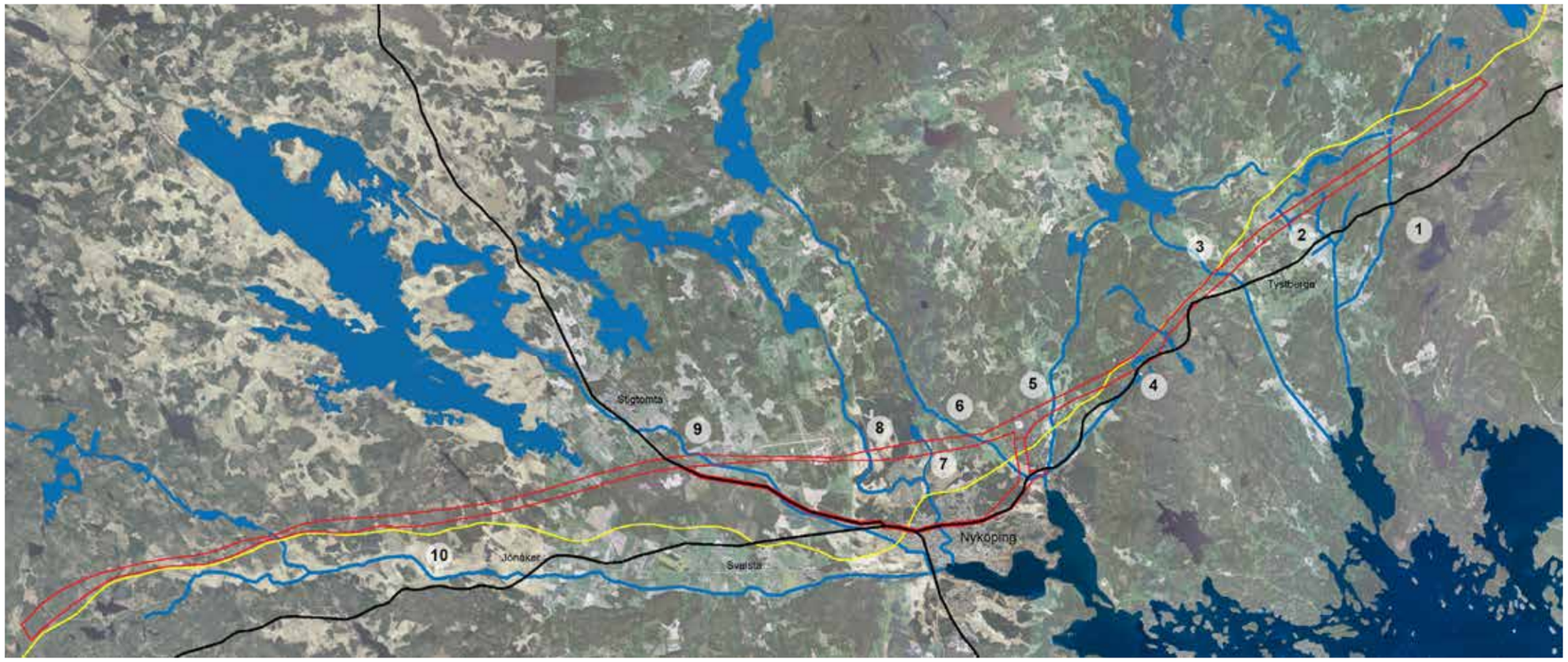

Landskapsstruktur – sjö-dalgång-havsfjärd

1. *Dalgång genom Lästringe (orientering N-S)*
Sillen — Dalgång med mindre sjö och bäck vid Lästringe-Gärdesta — sjön Svarvaren (observera att uflödet i detta fall inte sker i en havsvik)

2. *Dalgång genom Tystberga, öster (orient. NNV-SSO)*
Båven, Likstammen, Svarvaren m.fl. — Dalgång med bäck öster om Tystberga — Sundhallafjärden och Sibbofjärden

3. *Dalgång genom Tystberga, väster (orient. NNV-SSO)*
Båven, Runnviken m.fl. — Dalgång med bäck väster om Tystberga — Sibbofjärden

4. *Ödesbydalen (orientering NO-SV)*
Masugnssjön, Holmsjön, Uttersjön m.fl. — Dalgång parallellt E4 med bäck vid f.d. Ödesbys gruvor — Sjösafjärden

5. *Svärtadalen (orientering N-S)*
Båven, Runnviken, Sundbysjön m.fl. — Svärtaåns dalgång (tidigare Norströmmen) - Sjösafjärden

6. *Dalgång vid Hagnesta-Svansta(orientering NV-SO)*
Båven, Lidsjön, Tunsättersjön — Dalgång med bäck från Edstorp till Svansta — Sjösafjärden

7. *Dalgång vid Hovra-Bullersta (orientering N-S)*
Hovrasjön - dalgång med bäck - utflöde Stadsfjärden via Nyköpingsån

8. *Nyköpingsåns dalgång (orientering N-S)*
Långhalsen — Nyköpingsåns dalgång och biflöde från Hovrasjön— Stadsfjärden

9. *Idbäckens dalgång (orientering VNV-OSO)*
Yngaren, Hallbosjön — Dalgång längs Idbäcken från Stigtomta till Nyköping – Stadsfjärden

10. *Kilaåns dalgång med Ålbergaån och Vretaån (orientering V-O*
Virlången är Vretaåns tillflöde och Virlången via Bysjön är Ålbergaåns tillflöde — Dalgång som i väster sträcker sig längs Ålbergaån och Vretaån vilka flyter samman i den långa Kilaån – Stadsfjärden